

Л. І. ВИШНЯ

ЗВУК [Ф] В УКРАЇНСЬКОМУ ПРОСТОРІЧНОМУ МОВЛЕННІ

Термін «просторіччя» визначається в одинадцятитомному Словнику української мови, як «слово, граматична форма, зворот, що не є нормою літературної мови, але вживається в побутовому мовленні, а в художніх творах використовується як стилістичний засіб для надання мові зневажливого, іронічного, жартівливого, грубуватого та ін. відтінку». Одним із показників просторіччя, крім своєї граматичної форми, є фонетичні видозміни загальноживаних слів, які використовуються в художньому мовленні як стилістичний засіб для характеристики мови персонажів, частіше в драматургії, в гумористичній прозі тощо. Значну частину таких фонетичних видозмін становлять просторічні слова, в яких за нормою повинен бути звук [ф].

У східнослов'янських діалектах звука [ф] не було. Він почав уживатися з виникненням писемності, і то лише в словах книжних, запозичених, головним чином, з грецької мови. У кириличному алфавіті для його позначення використовували дві літери — ф і Ѡ, якими передавали грецький губний звук [ph] та зубний [th]. Оскільки народній мові звук [ф] не був властивий, він часто замінювався іншими приголосними — п, х, хв, в, т. Це відбито і в текстах пам'яток давньоруської і староукраїнської мови (*Хома, Єхвремь* та ін.). У сучасному українському літературному мовленні звук [ф] передається переважно буквою **ф** (*арифметика, кафедра, міф*) і буквою **т** (*бібліотека, теорія, театр*). У власних іменах, здавна запозичених українською мовою, [ph] передається ще й через **п** (*Пилип, Степан*), через **х** (*Юхим*), а [th] також через **п** (*Опанас*), через **т** (*Тадей, Тодось*), через **ф** (*Федір, Феодосій, Фадей*) і через **х** (*Хома*).

Таким чином, у літературній українській мові звук [ф] на письмі передається літерами **ф, т, п, х**, а також буквосполученням **кв** (*квасоля*).

В українському ж просторіччі цей звук передається сімома різними способами: звукосполученнями [хв] і [хт], а також звуками [х], [ф], [п], [т], [к], і навіть нулем звука. Це відображено в мові персонажів художньої літератури. Найчастіше у творах усіх авторів [ф] передається буквосполученням хв. У драмах М. Кропивницького у власних іменах людей: *Митрохан, Хвилмон, Хведот, Хведір, Тимохвій, Ахванасій, Хвеса, Стехванія, Сохвія* тощо.

У мовленні більшості персонажів слова із [хв] на місці [ф] виступають як звичайна діалектна, просторічна риса. І сам автор, перераховуючи дійових осіб, називає їх *Хведоська, Хведько, Онопрій Митроханович, Сохвія*. Так само і в ремарках: «На стіні календар, біля дверей *шкахва* з бумагами, лавка».

Персонажі М. Кропивницького вживають звукосполучення [хв] і в назвах конкретних та абстрактних іменників (*хвинар, хвабрика, бакхворти, охвиціяліст, хвига, хвальш, хвасон, ахвицер, хвінтірян* (фортепіано), *катастрохва, штахвета* (естафета), *хвайтон, хвакти, дельхвин, кохвій, хвизиономія, маніхвест*); прикметників (*хвасониста, хворменне*); дієслів (*проштрахвилась, оштрахвовать*); прислівників (*конхвузно, хвормально*).

Інші дожовтневі автори також відобразили вживання [хв] замість [ф]: *Микихвор, охвицери, хвальш, хвельт-хвебель, хверт* (Г. Квітка-Основ'яненко); *кохвій, бухвет, хвинал, Хведір, хвртуна, хвамилія, хварширований* (І. Тобілевич); *хвальш, канхветка, хвиги, акахвист, хвизиономія, хворма, хвантазія, хвата, шахвер, хвактуруе* (М. Старицький); *парахвія архвіянки, хвасад, хвабрики, маніхвест, конхветки* (Л. Яновська).

У творах радянських письменників [хв] замість [ф] вживається звичайно із стилістичною метою — з гумористичним ефектом або для мовної характеристики персонажів, переважно негативних, напр.: *інхвузорії, охвицер, ахвирист, Ахвон* (І. Микитенко); *хворма, хвершал* (І. Кочерга); *аліхве, хвамилія* (А. Головка); *галіхве* (Г. Тютюнник); *маніхвест, хваза, штрахви* (О. Корнійчук); *Сарахвіма, хвігури, сарахван, шахва, кахвети, канахвети, дрохва* (Остап Вишня).

Отже, невластивий українській мові звук [ф] найчастіше заступався звукосполученням [хв]. Рідше, але також досить часто трапляються випадки заміщення [ф]

звуком [x]. Тут також на першому місці драматичні твори М. Кропивницького: *Хроська, Сохрон, Єхерм, рїхметїка, ланшахт, дїхкирик* (дифтерит), *хартїплян* (фортепіано), *хрант, хлигель, хрунт (хронт), хлот, єхлейтор, хундамент, хорменно, хургон, хорма, хокусник, хунт, ундерхицер, хранцуз, храчний* і деякі інші.

Але якщо сполучення [xв] замість [ф] вживалося в різних позиціях у слові (на початку слова перед будь-яким голосним, в середині слова між голосними), то [x] можливе переважно в певних позиціях:

1. На початку або в середині слова перед лабіалізованим голосним [у]: *хундамент, хургон, хунт, хура, хураж, худбол, оштрахувати, шліхувати*.

2. На початку слова перед [о]: *хорменно, хокуси, хокусник, хорма*.

3. На початку або в середині слова перед сонорним [р]: *Хроська, хрант, хрукти, хранцуз; храчний, хриці, хранцузьких, хренч, хрунтовик*.

4. На початку або в середині слова перед [л]: *хлигель, хлейта, хлаг, хлажок; єхлейтор*.

5. В середині слова перед [м] переважно в одному слові *арифметика*: *арихметика, рїхметика*.

В окремих словах [x] з'являється замість [ф] на початку слова перед голосним [а]: *хартїплян* (фортепіано), *харсун* (форсун); в середині слова перед [и]: *ундєрхицер* або перед [і]: *конхіскація*.

У слові *харлак* (очевидно, від імені *Фарлаф*) заміни зазнали і перший, і останній [ф]. Слово ж *дїхкирик* могло утворитись, як вважає В. О. Богородицький, шляхом особливого виду морфологічного перерозгляду. Тут не тільки заміна одного звука іншим — [ф] на [x], алей заміна двох глухих проривних [т] через [к] і разом з тим підстановка словотворчого елемента — суфікса *-ик-*, який перетворив незнайоме слово, хоча і не в менш знайоме, зате зручніше для вимови: [О л і м п і а д а:] Еге ж, Водолаз! Собака ця часто бігала до нас, і діточки мої гралися з нею. Як удруг заслабли *дохтурські* діти *дїхкириком*... (М. Кропивницький «Мамаша»). Замість [x] з'являється [ф] у позиції перед [т] у словах *кохточка, кохта, кохтина, ланшахт, хторокласна* (второкласна — фторокласна), *хторий*, і оскільки це звукосполучення разом заступає [ф], воно з'являється замість [ф] і в позиції між голосними у деяких словах: *Ахтанасій, Ахтонський, анахтема*. У словах же *фрукти, фруктовий* спостерігається ще й регресивне розподібнення [кт] за способом утворення: *фруктовий, хрукти*. У слові *Махтсї* (*Матфей*) разом із заміною [ф]>[x] відбувається перестановка [тф]>[хт].

Заміщення [ф] > [п] також трапляється досить часто: І на першому місці п'єси М. Кропивницького: *гран, хвилозопїя, прунт* (фрунт), *Агапон, каптан, Капказ, Луципер, телеграф, шарп* (шарф), *штрап*. У І. Тобілевича: *луципїр, шкап, штрап*; у М. Старицького: *гранський, Сопрон, Капказський, штрап*; у Б. Грінченка: *штрапу, штрап*; у В. Міняйла: *Простїна* (Фросїна), *Сопїя* (Софїя) і т. д.

Заміна [ф] на [к] охопила поодинокі випадки типу *куражечка, куражска, итакета* (естафета) (М. Кропивницький); *куражска* (Б. Грінченко); *куфайка* (Г. Тютюнник).

Кілька випадків уникнення незвичного для мови звука засвідчені тільки як процес, ускладнений різними іншими явищами, близькими до народної етимології. *Филимонович*>*Лїмоновий* (М. Кропивницький); *фельд-фебель*>*підфебель* (І. Тобілевич). У М. Кропивницького є 3 варіанти вимови одного слова *унтер-офіцер*; колишній солдат Іван так вимовляє: «Ваксиш чобити *унцицєрові*» («Дай серцю волю, заведе в неволю»); селянин про земляка: «Вийшов у запас *унтицєром*, а багатий міщанин Демко: «То хоч *ундєрхвицер?* він на війні страждався».

Виявлені і факти заміни [x] на [ф], напр.: *фуліган* (І. Кочєрга), *куфня* (І. Микитєнко), *куфарка* (М. Кропивницький). У деяких випадках заміна [ф] на [x] перейшла в норму: *фіртка*>*хвіртка*, *фоя*>*хвоя*, *фура*>*хура*, *футро*>*хутро*, *фурдига*>*хурдига* та ін. Це свідчить про те, що факти просторіччя, які відповідають системі мови, можуть іноді стати нормою.